

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Тодор Христов

(н.ст., име, презиме, фамилия – акад. дл. в научна организация)

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „**доктор**“

в област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки
професионално направление 3.1 Социология, антропология и науки за културата
докторска програма Социология

Автор: Жения Иванова Иванова

Тема: Ролята на свободното време в изграждането на младежки политики на приобщаване: Случаят на децата в риск

Научен ръководител: доц. д-р Дарин Тенев

1. Общо описание на представените материали

Със заповед № Р33-950 от 15.03.2021.г. на Ректора на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ (ПУ) съм определен за член на научното жури за осигуряване на процедура за защита на дисертационен труд на тема "Ролята на свободното време в изграждането на младежки политики на приобщаване: Случаят на децата в риск" за придобиване на образователната и научна степен ‘доктор’ в област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки, професионално направление, професионално направление 3.1 Социология, антропология и науки за културата, докторска програма Социология. Автор на дисертационния труд е Жения Иванова Иванова – докторантка в редовна форма на обучение към катедра Социология и науки за човека с научен ръководител доц. д-р Дарин Тенев.

Представеният от Жения Иванова Иванова комплект материали на хартиен носител е в съответствие с Чл.36 (1) от Правилника за развитие на академичния състав на ПУ, включва следните документи:

- молба до Ректора на ПУ за разкриване на процедурата за защита на дисертационен труд;
- автобиография в европейски формат;
- протокол от катедрения съвет, свързан с докладване на готовността за откриване на процедурата и с предварително обсъждане на дисертационния труд;

- дисертационен труд;
 - автореферат;
 - списък на научните публикации по темата на дисертацията;
 - копия на научните публикации;
 - списък на забелязани цитирания;
 - декларация за оригиналност и достоверност на приложените документи;
 - справка за спазване на специфичните изисквания на съответния факултет;
- Докторантът е приложил 6 броя публикации.

2. Кратки биографични данни за докторанта

Женя Иванова Иванова е завършила бакалавърска програма по социология в ПУ "Паисий Хилендарски", магистърска програма "Свободно време и околна среда" в Университета в Нийминген, Нидерландия, специализирала е върху нарушенията в развитието при деца и юноши в Университета на Тесалия, Гърция, работила е като изследовател в областта на детските права в Българския хелзинкски комитет, има непосредствен опит в работата с деца в риск като педагог и ментор в дома за момчета "Георгиос и Катерини Хаджиконста" в Атина, Гърция, автор е на 9 научни статии, от които 3 на английски език, съавтор на монография, публикувана на български и английски език, автор и съавтор на 5 доклада по изследвания в областта на правата на децата в риск.

3. Актуалност на тематиката и целесъобразност на поставените цели и задачи

Тематиката на дисертационния труд, разработените проблеми и задачи, е актуална. Същевременно тя е недостатъчно изследвана у нас.

4. Познаване на проблема

Докторантката познава отлично както изследвания проблем, така и релевантната научна литература. При това тя има не само академичен и изследователски, но и практически опит с проблемите на децата в риск, което придава рядка детайлност и наситеност на изследването.

5. Методика на изследването

Изследването се основава върху полуструктурирани дълбочинни интервюта с 85 деца от България, Гърция и Нидерландия. Избраната методика е анализ на съдържанието. Същевременно данните са анализирани и в количествен план, проведени са интервюта с директорите на социалните услуги, направени са наблюдения върху средата на живот и поведението на децата в тях. Методиката е адекватна на целите и задачите на дисертационния труд.

6. Характеристика и оценка на дисертационния труд

Въведението към дисертационния труд започва с лична позиция. Тя е от ключово значение за обосноваването на изследователската перспектива на Жения Иванова. Това показва, че става въпрос за неконвенционално изследване, замислено като "вик за промяна" (с. 476), а това само по себе си представлява едно неконвенционално постижение. Споделям напълно нормативните предпоставки на изследването: че всяко дете има неограничен потенциал (с. 15) и право на щастливо детство (с. 7). Остатъкът от въведението представя адекватно предмета, проблема и задачите на изследването.

Втори раздел, "Към въпроса за свободното време," разглежда накратко концепциите за свободното време у Платон, Аристотел, св. Тома Аквински, Реформацията, Джон Лок, Карл Маркс, Торстайн Веблен, Дейвид Рийсман, Жорж Фрийман, Жофре Думазеди, Жан Бодриар. По отношение на този преглед трябва да се отбележи, че той се основава в значителна степен върху вторична литература. Това дава ред предимства, защото вторичната литература вече е организирана казаното за свободното време и го е свела до сравнително кратки и ясни формулировки. Благодарение на това е избегната опасността работата по дисертацията да бъде дерайлирана или дори блокирана от един сложен, многопластов проблем, породил противоречиви понятия. Но от друга страна свободното време се е оказало преди всичко

теоретичен проблем, абстрахиран от връзката си с капитализма и с конкретните дискурсивни икономии, в рамките на които се е развивало мисленето му (това прави особено силно впечатление в частта за юдео-християнските концепции за труд и свободно време). Струва ми се, че тъкмо на тази абстрактност се дължи впечатлението на докторантката, във връзка с Торстайн Веблен, че "нещата са такива, откакто свят светува и всичко се повтаря" (с. 58). Прави впечатление отсъствието на Теодор Адорно, Херберт Маркузе, Юрген Хабермас и франкфуртската школа като цяло, вероятно поради ограничената перспектива на използваната вторична литература. Бих искал да отбележа също, че цитираните думи на Маркс за свободното време (с. 52), са взети от различни фрагменти от Grundrisse: началната фраза е свързана с анализа на обратно пропорционалната зависимост между работно и свободно време и оттук с проблема за експроприирането на свободното време от едно привилегировано малцинство, който според мен си е струвало да бъде включен в анализа; втората фраза обаче е всъщност критика на схващането за свободния труд на Фурие, която при това засяга или поне би следвало да засяга всяка концепция, опитваща да снесе противоречието между работно и свободно време посредством понятия като игра, творчество, развитие на личния потенциал. Във връзка с представянето на Бодрияр бих отбелязал, че макар то да не е неадекватно, би спечелило, ако беше подчертана основната му теза, че капиталистическите общества на благоденствието предполагат имплозия, разрушаваща границите между работно и свободно време, в резултат на която само свободно време се е оказало производително. Наистина, в тази ранна студия на Бодрияр се предполага, че свободното време произвежда предимно консумация, но впоследствие той описва и други форми на производителност, например свързани със специфични режими на комуникация, предугаждайки едно развитие, което е от особена важност днес - мисленето на свободното време като производство на субективност, афективност, общ интелект при Паоло Вирно, Антонио Негри и Маурицио Ладзаратто (чието включване би могло да обогати значително изложението).

Прегледът на понятието за свободно време във втори раздел е съчетано с преглед на понятието за игра, което трябва да послужи за основа на собствената концепция за свободното време, изградена от Женя Иванова. Тук са разгледани схващанията за играта на Йохан Хьойзинха, Роже Кайоа, Доналд Уиникът и Брайън Сътън-Смит. Тук анализът се движи значително по-близо до представяните текстове. Това е позволило на докторантката да аргументира убедително връзката между игра и свободно действие, а оттук и между игра и свободно време. На тази основа в края на раздела Женя Иванова предлага собствена дефиниция за игра (с. 84), която на свой ред формира ядрото на схващането ѝ за свободното

време. Трябва да отбележа, че съчетаването на тези по същество две линии на проблематизиране - на свободното време и на играта като свободно действие - е съществено постижение на изследването. То придава понятийна и историческа дълбочина на анализа на проблема за свободното време при децата в риск, разгърнат в следващите раздели, мотивира собственото виждане на докторантката и обосновава употребата на понятието свободно време в контекста на детството, където за работно време може да се говори само в специфичен, ограничен смисъл. Същевременно мисля, че аргументацията би спечелила, ако споменатите две линии на проблематизиране отвеждаха до формулирането на понятие, което свързва плътно играта и свободното време. В това отношение параграфът "Свободно време или какво е това" като че изоставя проблематиката на играта, за да се върне към по-конвенционални социологически формулировки, а параграфът "Преживяване на свободното време или как свободно време" маркира връзката с играта само в началото си (тези два параграфа формулират понятието за свободно време, върху което се опира дисертацията, разделено на субективен и обективен аспект). Въз основа на изграденото понятие за свободно време е направен преглед на психологическите му аспекти, който има за цел да обоснове една от ключовите концептуални предпоставки на изследването: че ако бъде организирано добре, то е от решаващо значение за развитието на детския потенциал, но може да бъде също и пропиляно или дори да се превърне във вредоносна среда. Тук изложението следва канонични автори в социалнопсихологическите изследвания на свободното време като Ейбрахам Маслоу, Айсо-Ахола, Джон Нойлингер, Михай Чиксентмихай. Наред с това, въз основа на изследванията на Ръскин и Сиван, е анализирана връзката между свободното време, образованието през целия живот и формирането на човешки капитал, които допълнително мотивират убеждението на Женья Иванова, че свободното време е ценен ресурс за изграждането и развитието на потенциала на децата. В края на раздела е направен преглед на литературата върху детския отдих и отношението между свободно време, културата и изкуството. Както социалната психология и ученето през целия живот, така и подобен тип изследвания, които може би неоснователно схващам като педагогически, надхвърлят моята област на знания и поради това тук трудно бих могъл да преценя прецизността на представянето им. Все пак трябва да отбележа, че представянето им е ефективно, защото осигурява понятийна рамка, необходима за интерпретацията на резултатите от проведеното изследване.

Третият и четвъртият раздел на дисертацията представят концептуалния модел и методологията на изследването. Той има за цел да операционализира понятието за свободно време и наблюденията за отношението му към развитието на потенциала на децата,

направени в предходния раздел. Свободното време е разделено на пет категории: спорт, забавление, културно-образователни дейности, изкуство и занаяти, отдиш и туризъм. Върху тях е насложено разграничението между пет социални среди, в които протича свободното време: социалният дом, училището, семейството, улицата, младежкия клуб, между три основни типа възможности, свързани с достъпа до дейности, условията за тях и наличната информация, между пет основни нормативни принципа (осигуряване, защита, включване, мониторинг и оценка, превенция). Въз основа на тази класификационна решетка са изградени изследователските въпроси и хипотези, изготвени са концептуална рамка, концептуална карта, диаграми на детското свободно време, на свързаните с него държавни политики и на становищата на децата. Инструментариумът на изследването е добре обмислен и внимателно изработен. Тук отново прави впечатление известно отдалечаване от понятието за свободно време, изградено в предходния раздел, макар че изследователските въпроси и хипотези все пак стъпват върху прегледа на социологическа и социално-психологическа литература върху детското свободно време. Бих искал да отбележа също, че наблюдението като метод е породило трудни въпроси, по отношение на които дисертацията предлага в известен смисъл прекомерно решение. Тя свързва наблюдението с процедура на формализация, която би следвало да улеснява съпоставяне на различните наблюдения и да гарантира близостта му до посещението на съответния социален дом (с. 187). Не съм сигурен обаче дали не би било по-добре, вместо да се търси начин да бъде формализирано наблюдението, да бъде включено в изследването тъкмо в качеството на субективен поглед, още повече, че истинността на впечатления като "там времето е спряло своя ход" (с. 409) не може да бъде преценено нито чрез формализиране, нито изобщо чрез верифициране. Не става съвсем ясно и как е направен анализът с SPSS. Както изглежда, в немалко таблици е използван хи-квадрат метод. Моите знания по статистика отдавна са минало, но доколкото помня, този метод служи за установяване на корелация между категориални променливи. От таблиците остава неясно между какви променливи са търси зависимост и какво следва от това, когато анализът показва наличието на такава. Разбира се, количествените анализ е второстепенен по отношение на целите на изследването и аз всъщност не мисля, че това е загуба.

Петият раздел обобщава резултатите от изследването. Тъй като не би следвало да преразказвам съдържанието на изследването, тук няма да опитвам да ги резюмирам (наблюдения върху тях включва следващият раздел на настоящата рецензия). Но бих искал да декларирам, че резултатите от изследването са богати и вълнуващи. Убеден съм, че те ще могат да послужат и за основа на по-нататъшни изследвания на всекидневния живот на

децата в риск. В тази връзка ще отбележа, че бях особено развълнуван от казаното за мечтите (с. 192-3), отношението към рождените и именните дни (с. 197-9, 239-40), личните вещи (с. 202-3), джобните пари, с желан размер от 5 до 50 евро месечно (с. 228-32, 284), недостатъчното лично пространство за четене (с. 245), невъзможността на децата да участват в училищни екскурзии (с. 273), в спортни и детски клубове (с. 279-80), желанието за повече време със семейството, способно да придобие дори формата на желание за семеен спорт (с. 314). Анализът на отношението на децата към спорта (с. 217) ме накара да се запитам доколко те виждат в него перспективи за социална мобилност (особено заради казаното за футбола на с. 237, както и за масовото желание за спортуване далеч от социалния дом, с. 299). Наблюденията на Жения Иванова върху оскъдността на телефоните и музикалните устройства (с. 242) ме остави с впечатлението, че в българските социални домове съществува нещо като открояваща се прослойка от деца, разполагащи с повече средства. Трябва да призная, че това ме озадачи. Приемам хипотезите на Жения Иванова за произхода на тези средства, но все пак се питам как подобна диференциация в условията на живот се вписва в концепцията на социалните грижи у нас. Наблюденията върху рисковете на мотаенето (с. 262) са несъмнено убедителни, но тук бих следвало да се вземе предвид и че в него отзвучава културна практика, родила се заедно с аркадите и витрините от втората половина на XX в., която може да има също и креативен потенциал. Прави впечатление ентусиазмът на българските деца по отношение на екскурзиите (с. 265). Питам се дали този ентусиазъм не се дължи в значителна степен на това, че децата се намират извън социалната услуга и евентуално в условията на по-малко плътен надзор. Трябва да призная, че не съм наясно дали в България изобщо съществуват детски клубове за забавления. В тази връзка се питам дали регистрираното недоволство, че не участват в такъв (с. 330), не крие една конкретна утопия, нещо като въображаемо място, където децата са наистина свободни да се забавляват. Прави впечатление, че формулата "добри, но недостатъчни" на практика резюмира оценката на децата за наличните условия за различните типове свободно време в социалната услуга (с. 339-40, 346, 348). Питам се доколко популярността на тази (в известен смисъл компромисна) формулировка може да бъде обяснена със структурата на въпросите от съответния раздел на чеклиста. Констатациите за недостига на дори базова информация за свободното време в раздел 5.5 са убедителни и същевременно твърде смущаващи, доколкото свободното време предполага желание, което на свой ред предполага знание. Струва ми се, че това може да обясни донякъде скуката, от която се оплакват много от респондентите.

Заклучението се връща отново към връзката между свободно време и игра, за да критикува пропиляването на свободното време на децата в риск, при това не въпреки, а с

мълчаливото съучастие на държавните политики в тази област. Въз основа на резултатите от изследването са направени важни обобщения, включително за обратната зависимост между степента на институционализация, неучастието на децата в процеса на взимане на решения, социалния опит преди постъпване в резидентна среда, прогресивното му стесняване по време на пребиваването в нея, от една страна, и ефективното използване на свободното време от друга (с. 382, 389, 397, 394). За съжаление заключението, че правото на децата на свободно време е сериозно нарушено, е извънредно убедително (с. 402, 424)

7. Приноси и значимост на разработката за науката и практиката

Научните приноси, описани в автореферата към дисертационния труд, са действителни. Към тях бих добавил, че изследването има приноси, които надхвърлят обичайните рамки. На първо място, то представлява изследване с кауза, която трудно може да не предизвика съпричастие. Второ, важно предимство на дисертацията е фокусирането върху детската гледна точка. Трето, изследването е изградило собствено понятие за свободно време. Такова понятие е необходимо, защото свободното време обикновено е дефинирано откъм работното време, например като непроизводително време, необходимо за възстановяването на работната сила, като време на консумация, самоактуализация, игра, наслада, като време, инвестирано в себе си. Но ако изследването беше възприело такъв подход, той би бил двойно проблематичен. От една страна, защото децата всъщност нямат работно време и дори когато са заети, например в училище или с домашни, заетостта им все пак трудно може да бъде мислена по модела на наемния труд. От друга страна, защото късният капитализъм е подкопал границата между работно и свободно време, правейки производителен самия живот (дори когато неговият продукт се свежда до натрупване на следи в големи бази данни, остокостяващи и приватизирани общия интелект). Същевременно връзката между работно и свободно време не може да бъде напълно прекъсната, без последното да се окаже абстрактно антропологическо понятие, втъкано в историята на човечеството от античността до наши дни като сребърна нишка, пресичаща всеки исторически и социологически контекст. Жения Иванова е решила този сложен възел от проблеми, изграждайки многослойно понятие за свободно време. На първо място, опозицията между свободно и работно време е вписана в дефиницията на същността на работното време (виж по-долу, т. 6), но същевременно е снета като минало на мисленето на свободното време, приключено след края на първата четвърт на XX в. (с. 53). Второ, посредством играта свободното време е свързано със създаване или

пресъздаване на паралелна действителност със свое тук и сега, пораждаща възможности за непредвидими, свободни, спонтанни, творчески действия, които поглъщат участниците в играта (с. 85). Трето, изградена е една двоична типология на свободното време, разделяща го на какво и как, на обективен и субективен аспект (с. 38, 40). Четвърто, изградени са типология на областите на свободното време (с. 163-4) и типология на социалните среди, чието пресичане очертава собствената област на свободното време (за мен остава неясно какво има предвид дисертантката под "кулминация от среди", с. 165). Пето, предложена е дефиниция на същността на свободното време: правенето на каквото искаме, с когото и когато искаме (с. 87). Трябва да се отбележи, че тъй като децата в резидентните домове така или иначе не могат да правят, каквото, когато и с когото искат, защото преди всичко искат да са другаде, при това там, където не могат да бъдат - у дома (с. 193), щом тази дефиниция бъде приложена към тях, тя придобива нормативна функция. Това на свой ред прави възможно функционирането ѝ като инструмент за критика, защото позволява измерването на дистанцията между свободното време, преживяно от децата, и нормативната дефиниция на свободното време; тази дистанция на свой ред обосновава заключенията, че свободното време на децата в риск не е, каквото трябва да бъде. Шесто, концептуалният модел на изследването разгръща тази нормативна дефиниция на свободното време до серия предписания, включващи категории като ценно свободно време, оптимизирани възможности, богата информация (с. 159). Седмо, дистанциите между преживяното свободно време и нормативните стандарт са териториализирани: те изглеждат най-малки в холандския случай и се увеличават заедно с отдалечаването от "по-богатата европейска държава" (с. 33). Осмо, понятията за свободно време на самите деца, всъщност спектър от понятия: "времето, в което са свободни да правят, каквото харесват," "каквото си поискат," "без всякакви задължения," без надзор, да са щастливи, да не учат, да са навън или извън, да са с приятели, да са на тишина и спокойствие (с. 210-2).

Особено съществено предимство на понятието за свободно време, изградено от Жения Иванова, намирам в това, че тези концептуални слоеве не са добре напаснати един към друг. Напротив, те се разминават, между тях има напрежение. Например написването на детските върху теоретичните понятия е довело до разцепването на свободното време, от една страна на грижа за себе си, която същевременно е инвестиция в себе си, от друга - на развлечение, което "може да бъде осакатяващо за личността" (с. 212). Понятието *σχολή* би трябвало да е потънало в миналото на мисленето за свободното време заедно с античността (с. 43), но се е вклинило в понятията за самоактуализация, развитие на личния потенциал, инвестиране в себе си и в крайна сметка се е оказало елемент от нормативния хоризонт на бъдещето. Нещо

повече, напреженията между различните слоеве на понятието са очертали пукнатини, които изглеждат само привидно на повърхността на обекта на изследване. Например скуката, която изглежда една от отличителните черти на свободното време. Според дисертантката тя е понятийно свързана с мотивацията - по-мотивираните субекти скучаят по-малко (с. 97). Но от друга страна мотивацията зависи от информацията, от трета - скуката е опасна, защото води до изтощаване на здравето и живота (с. 100). Тъй като децата в социалните услуги, особено в българския случай, скучаят, това говори за пасивно, пропиляно свободно време, което уврежда развитието им, вместо да го стимулира, същевременно показвайки липсата на достъп до качествена информация и като цяло до качествена социална услуга (с. 233). Оттук скуката е признак за разминаването между обективното и субективното измерение на свободното време, между нормативно постулираните от теоретиците и декларираните от държавната политика цели и преживяването на свободното време. Наред с това скуката разцепва категориите на типологията на свободното време в неочаквани посоки. Например оказва се, че независимо от достъпа до други дейности, на гръцките деца им е "наистина скучно," ако не участват в спортни дейности (с. 323), но същевременно за много от тях спортните дейности са скучни (с. 344). Скуката разтваря също и териториален разлом: по принцип тя засяга много деца по света (с. 115), но пространството на резидентния дом е значително по-наситено със скука, а българските резидентни домове са откъснати дори от това пространство в нещо като остров на скуката: "само две от холандските деца се оплакват, че им е скучно през свободното им време" (с. 214; впрочем питам се дали това означава, че останалите холандски деца не скучаят или че не се оплакват, особено с оглед на това, че тъкмо те скучаят най-много по време на културно-образователни дейности, с. 218). Поради наситеността на българските резидентни домове със скука, децата в тях израстват пасивно, като "тежки потребители на телевизия" (с. 138, 233). Така че вследствие на пукнатината, разтворена от скуката, свободното време е пропаднало от полюса на *σχολή* до обратния полюс на суверенното пропиляване на собствения живот (с. 233). Нещо повече, пукнатината на скуката е толкова мащабна, че в нея е пропаднало цялото свободно време ("скуката и бездействието е тяхното свободно време," с. 409). В крайна сметка скуката прави свободното време нежелано (с. 213). Впрочем означава ли това, че прави желано несвободното време, което иначе децата не одобряват (с. 210-1)? Анализът по-скоро ме кара да мисля, че то насочва желанието на децата отвъд, към частните конкретни утопии на мечтите за друг живот (192), към тъгата (385 с.) и самотата, в която децата мислят за това, което липсва - семейството, любовта, мирът (с. 199, 416). Накратко, скуката е отворила пукнатина, която достига толкова дълбоко навътре и навън, че засяга самата конституция на детето като

субект, в нейния мрак прозира тъкмо незаличимото детско страдание от изоставянето, което социалната услуга трябва да облекчи. Но тъкмо затова скуката е повърхностният, по-скоро повърхнинният израз на това, че самата социална услуга е счупена въпреки всички опити да бъде реформирана (с. 18). Скуката обаче далеч не е единствената пукнатина, регистрирана от Жения Иванова. Проследяването на останалите би надхвърлило значително уместното в една рецензия, но все пак бих искал да отбележа конфликтите, насилието, шумът, невъзможността за самота, трансгресивното поведение извън дома.

Ако обобщим, начинът на изграждане на понятието е отворил в него пукнатини, разломи, напрежения между предписанието, описанието и желанието и тъкмо благодарение на това свободното време се е оказало преди всичко разместване, разминаване, разлом между 'искам,' 'трябва' и 'мога.' Отгук най-устойчивата характеристика на свободното време в резидентните домове е преди всичко немощта, както от страна на децата, които не могат и не знаят как да го използват, така и от страна на отговорните за самата социална услуга, държавата, обществото. Това ми се струва особено значим резултат в теоретичен план. Защото тъкмо благодарение на вътрешната си напрегната разслоеност, понятието за свободно време, изградено от Жения Иванова, е способно да улавя и да описва социалните противоречия, съгъстени в проблема за свободното време на децата в риск, които могат да бъдат да резюмирани по следния начин: от една страна то трябва да бъде свободно; но от друга страна то може да бъде инвестирано в себе си и следователно може да бъде прахосано; за да не бъде прахосано, всяко дете следва да бъде обект на грижа, неограничена като потенциала му; тази грижа има властово измерение (организация, капитал, контрол под формата на надзор, защита, превенция, оценка на ефективността, виж например с. 158) и макар това властово измерение да не е само по себе си подозрително, то не е и само по себе си невинно; например грижата за развитието на детския потенциал включва също и техники на субективизиране, на конституиране на децата като предприемачи на себе си; успехът на един предприемач обаче зависи не само от способностите му, но и от капитала, с който разполага; децата в риск имат извънредно, неприемливо ограничен достъп не само до икономически, но и до образователен и социален капитал; поради това да бъдат учени да се възприемат като предприемачи на себе си може да означава също и да бъдат приучени да не виждат несправедливостта на стартовата си позиция, на нищетата, в която преминава детството им, погледът им да бъде прикован към един абстрактен хоризонт на възможности; нещо повече, да бъдат учени да се възприемат като предприемачи на себе си означава да бъдат приучени да признават, че сами са отговорни за положението си, да бъдат отучени да търсят отговорност за положението си от други (също както са се научили да обясняват

конфликтите помежду си с това, че са "лоши деца, които унищожават всичко" (с. 337) а не с крайната оскъдица, засягаща дори хигиенните средства или личните вещи като такива, за която според мен са отговорни преди всичко социалните сили, обрекли значителен дял от населението на живот в нищета и свели финансирането на социалните права и услуги до неприемлив минимум в името на увеличаването на инвестициите, генериращи висока добавена стойност); такъв режим на субективизиране в крайна сметка не постига нищо повече от това да накара децата да мечтаят за богатство (с. 193), да се сънуват богати, а тъкмо такива сънища са вътъкът на идеологията на късния капитализъм. Разбира се, този противоречив възел от взаимозависимости между свобода и власт не е специфичен за свободното време на децата в риск, той е характерен за неолиберализма, превърнал свободата в механизъм на управление. Но тъкмо в това се състои четвъртото, методологическо предимство на дисертацията: тя прави възможно описанието на взаимозависимостта между свобода и власт в малък мащаб, в конкретната институционална среда на една социална услуга, която пропилява потенциала на децата, стремейки се да интензифицира живота им. Оттук петото, практическо предимство на дисертацията. Тя показва, че реформите в грижата за децата в риск се провалят, преди всичко защото не отчитат противоречивостта на средата, в която се намесват, защото третират своите нормативни предписания като единствената реч, която има значение, свеждайки това, което им противостои, до противене (например до противодействащата инерция на едно по-старо институционално устройство, на една недостатъчно развита култура, на една посткомунистическа менталност). Както ми се струва, реформите се провалят не от нерешителност, а от самонадеяност.

8. Преценка на публикациите по дисертационния труд

Представените публикации са 6, от тях - 1 статия в списание, 3 статии в сборници, 2 доклада, 2 от които под печат. Статията "Младежки политики за приобщаване – случаят на децата в риск в България, Гърция и Холандия и тяхното свободно време" резюмира основните резултати от изследването като обвързва трагичното състояние на социалната услуга в България с "посткомунистическата менталност." "Свободното време на деца, лишени от родителски грижи – поведение и взаимодействия във всекидневния живот" резюмира резултатите от изследването, акцентирайки върху пропиляването на свободното време. Особено значимо тук ми се струва значително по-остро описание на насилието между децата. "Lost Childhood - The consequences of growing up in care" предлага кратък

преглед на реформирането на грижата за децата в риск в България и критика на средата на живот в резидентните домове. Особено значима тук ми се струва критиката на ефектите от политиката на деинституционализация. "Какво е свободно време? Разбирането за свободно време и ролята му в живота на децата, лишени от родителски грижи и израстващи в резидентни социални услуги" резюмира резултатите на изследването от гледна точка на нарушаването на правото на свободно време в резидентните домове. "Теоретичният конструкт на Играта или от къде започва всичко?" представя предприятия в дисертацията анализ на понятието игра. Докладът "Свободно време и резидентни социални услуги за деца. Изследване в условията на пандемия," в съавторство с Ивелин Георгиев, представя резултатите от изследване на свободното време на децата в риск, проведено през 2020 г. в резидентни домове от Пловдивска област. Изследването потвърждава основните изводи, направени при по-ранното сравнително проучване на свободното време, чиито резултати са представени в дисертацията.

9. Лично участие на докторантката

Изследването е проведено лично от докторантката и всички формулирани приноси и получени резултати са нейна лична заслуга.

10. Автореферат

Авторефератът представя адекватно и пълно съдържанието на дисертационния труд, методологията и основните изводи от направеното изследване.

11. Критични забележки и препоръки

Нямам критични забележки и препоръки. Бих искал да поставя следните въпроси:

1. Интервютата с деца от социални услуги са правени през сравнително отдалечен период, 2007-2009 г. (с. 46, същевременно през 2020 г. е проведено допълнително изследване в центрове за настаняване от семеен тип в Пловдивско). Днес както интернет, така и мобилните устройства са значително по-достъпни. С оглед на това бих искал да попитам дали според докторантката децата в резидентните домове имат достъп до тях, какъв, а също и по какъв начин ги използват в свободното си време. Може ли да се каже например, че от тежки потребители на телевизия те са се

превърнали в тежки потребители на социални мрежи и онлайн платформи? От друга страна, може ли да се твърди, че цифровите технологии имат по-голям потенциал да създадат пространство за креативност в свободното време (казаното по този въпрос на с. 134-7 ми се струва основателно, но то очертава по-скоро посока на мислене, отколкото пълноценен анализ). Как се е променила относителната тежест на телевизията? В това отношение е интересно да се помисли и дали ефектите на електронните игри, описани на с. 124, по-скоро в теоретичен план, са претърпели някакви видоизменения през последните години.

2. Анализът систематично установява дистанцията между холандските, гръцките и българските социални услуги. Доколкото тази дистанция е представена същевременно като лишеност или дори изоставане, могат ли холандските услуги да бъдат мислени като нормативен модел на резидентна грижа, макар и в отслабената форма на добра практика? От друга страна, как може да бъде обяснено различieto им спрямо другите изследвани случаи, с по-големите инвестиции в тях и следователно с това, че холандската икономика е сред онези, които къснокапиталистическите глобални режими на преразпределение са привилегировали за сметка на периферни икономики като гръцката и особено българската? Или предимството на холандските социални услуги се дължи на социални или културни фактори? От трета страна, на какво се дължи трагичната нищета, в която са принудени да живеят децата в риск в България? Грижата за тях, както социалните услуги у нас, несъмнено страда от хроничен недостиг на средства (директорите на резидентни домове дори твърдят, че не биха оцелели без неправителствените организации, с. 172-3). Но ако опитаме да обясним състоянието на социалните услуги с това, че страната ни е бедна (Женя Иванова не прави това), такова обяснение само би страдало от бедност. Защото все пак инвестициите в грижа за децата в риск далеч не са непосилни, тяхното ограничаване ми се струва по-скоро резултат на схващането, вградено в реформите след средата на 1990-те години, че социалните разходи са поначало непродуктивни, че поддържат тромави и неефективни институции, че са заразени с прекомерност още от времето на социализма, че са оправдани единствено от нуждата от социален компромис. Бих искал да попитам дали според докторантката това схващане е оправдано в случая с грижата за децата в риск? Дали може да му бъде противопоставено алтернативно схващане за стойността на инвестициите в социални услуги? В тази връзка трябва да се отбележи, че в раздела "Лична позиция" Женя Иванова предлага емоционална

и същевременно убедителна критика на реформите в социалната услуга, отвеждаща до заключението, че макар те да създават една публична представа за развитие, всъщност нищо не се променя (с. 17). Бих искал да попитам защо: защото всъщност няма реформи, защото реформите се оказват безсилни (но в такъв случай какви противодействащи сили ги обезсилват), или защото реформите неволно възпроизвеждат проблемите, които опитват да решат? Или нищетата в българския случай се дължи по-скоро на зависимостта от изминатия път (на институционализация), на социални и културни, а не на икономически фактори (например на "недостатъчната отдаденост в общностите, в които съжителстваме", с. 11)? Накрая, ако се върна към холандската услуга, как се вписва разделянето на децата от холандски и чужд произход в различни социални услуги (с. 174) в цялостната концепция на услугата? То вероятно е оправдано с различната им културна и социална ситуация, но дали според докторантката това оправдание е достатъчно? Тъй като в анализа тези два холандски режима на грижа за деца в риск не са разграничени, бих искал да попитам също дали се наблюдават разлики между тях, дали те не определят различни социални траектории?

12. Лични впечатления

Бих искал да отбележа, че Жения Иванова се включи активно в научния живот на катедра Социология и науки за човека, в проектите, реализирани от нея и в докторантския семинар на специалността.

13. Препоръки за бъдещо използване на дисертационните приноси и резултати

При бъдеща публикация на дисертационния труд като монография е добре той да премине през още една стилова редакция, за да се премахнат случаите на двойно членуване, някои наборни и пунктуационни грешки. Бих препоръчал във всички случаи, в които има български преводи, да се цитира по тях вместо от английски. На места при превода от английски език са се получили необичайни формулировки, които е добре да бъдат съобразени с конвенционалния речник на българските социални науки (само един пример, "свобода за освежаващ труд" в контекста на разглеждането на Джон Лок, с. 51).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дисертационният труд *съдържа научни, научно-приложни и приложни резултати, които представляват оригинален принос в науката* и отговарят на всички изисквания(та) на Закона за развитие на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ), Правилника за прилагане на ЗРАСРБ и съответния Правилник на ПУ „Паисий Хилендарски“. Представените материали и дисертационни резултати **напълно/не** съответстват на специфичните изисквания на Философско-историческия факултет, приети във връзка с Правилника на ПУ за приложение на ЗРАСРБ.

Дисертационният труд показва, че докторантката Женья Иванова Иванова **притежава** задълбочени теоретични знания и професионални умения по научна специалност социология като **демонстрира** качества и умения за самостоятелно провеждане на научно изследване.

Поради гореизложеното, убедено давам своята *положителна оценка* за проведеното изследване, представено от рецензираните по-горе дисертационен труд, автореферат, постигнати резултати и приноси, и *предлагам на почитаемото научно жури да присъди образователната и научна степен „доктор“* на Женья Иванова Иванова в област на висше образование: 3. Социални, стопански и правни науки професионално направление, професионално направление 3.1 Социология, антропология и науки за културата, докторска програма Социология.

22 април 2021 г.
гр. София

Рецензент:

доц. д-р Тодор Христов